

РАЗДЕЛ 2 МІФАЛАГІЧНА-ФАЛЬКЛОРНЫ КАНТЭКСТ ЛІТАРАТУРНЫХ ТВОРАЎ

ПЛАЧ ЯК ЖАНРОВАЯ РАЗНАВІДНАСЦЬ АБРАДАВАГА ФАЛЬКЛОРУ І ЯГО ВАРЫЯНТ У ПАЭЗІІ БАРОКА

М. В. Аніперова

*Студэнтка 3 курса філалагічнага факультэта,
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
пр-т Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь,
maryjkaan@gmail.com;*

Навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт Л. А. Гедзімін

У артыкуле праводзіцца разгляд агульнай праблемы ўзаемаадносін фальклору і літаратуры (у прыватнасці – праблемы суадносін старажытнай літаратуры і фальклору, якая застаецца спрэчнай і па сённяшні дзень у медыявістыцы); акрэсліваецца пераемнасць фальклорных традыцый літаратурай. На ніве беларускага літаратуразнаўства даследаванне жанру плачу, сінтэзу вусна-паэтычных і літаратурных традыцый першай паловы XVII ст. дастаткова якасна было зроблена ў свой час І. В. Саверчанкам. Аб'ектам нашага даследавання з'яўляецца эвалюцыя жанру плачу як неабходнага абрадавага элемента і яго літаратурны варыянт ў другой палове XVII–XVIII стст.; аналізуюцца асаблівасці жанру плача ў паэзіі ўсходне- і паўднёваславянскага рэгіёнаў эпохі Барока на прыкладзе твораў С. Полацкага, Ф. Пракаповіча, З. Орфеліна, Д. Рудніцкага.

Ключавыя словы: плач; фальклор; старажытная літаратура; славянскі рэгіён; эпоха Барока.

ПЛАЧ КАК ЖАНР ОБРЯДОВОГО ФОЛЬКЛОРА И ЕГО ВАРИАНТ В ПОЭЗИИ БАРОККО

М. В. Аниперова

*Студентка 3 курса филологического факультета,
Белорусский государственный университет,
пр-т Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь,
maryjkaan@gmail.com*

Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Л. А. Гедимин

В статье проводится рассмотрение общей проблемы взаимоотношений фольклора и литературы (в частности – проблемы соотношения древней литературы и

фольклора, остающейся спорной и по сей день в медиевистике); очерчивается преемственность фольклорных традиций литературой. На почве белорусского литературоведения исследование жанра плача, синтеза устно-поэтических и литературных традиций первой половины XVII в. достаточно качественно было сделано в свое время И. В. Саверченко. Объектом нашего исследования является эволюция жанра плача как необходимого обрядового элемента и его литературный вариант во второй половине XVII–XVIII вв.; анализируются особенности жанра плача в поэзии восточно-и южно-славянского регионов эпохи Барокко на примере произведений С. Полоцкого, Ф. Прокоповича, З. Орфелина, Д. Рудницкого.

Ключевые слова: плач; фольклор; древняя литература; славянский регион; эпоха Барокко.

LAMENT AS A GENRE VARIETY OF RITUAL FOLKLORE AND ITS VARIANT IN BAROQUE POETRY

M. V. Aniperova

*3th year student of the Philological Faculty,
Belarusian State University,
4 Independence Avenue, 220030, Minsk, Belarus,
maryjkaan@gmail.com;
Supervisor – PhD, Ass. Professor L. A. Hiedzimin*

The article examines the general problem of the relations between folklore and literature (in particular, the problem of the relations between ancient literature and folklore, which is still controversial in medieval studies); outlines the continuity of folklore traditions with literature. In the field of belarusian literary criticism, the study of the genre of lament, the synthesis of oral-poetic and literary traditions of the first half of the 17th century was done quite qualitatively at the time by I. V. Savierčanka. The object of our research is the evolution of the genre of lament as a necessary ritual element, known since ancient times, and its literary version of the second half of the XVII–XVIII centuries. The features of the genre of lament in the poetry of the Eastern and South Slavic regions of the Baroque era are analyzed using the example of the works of S. Polotsky, F. Prokopovich, Z. Orphelin, D. Rudnitsky.

Keywords: lament; folklore; ancient literature; Slavic region; Baroque era.

Літаратура і фальклор як разнавіднасці славеснай творчасці з глыбокай старажытнасці знаходзіліся ў пастаянным дыялогу. Нягледзячы на цэлы шэраг дыферэнцыяльных прыкмет, гэтыя роднасныя паняцці маюць дастаткова агульных рысаў. Нават пры паступовым ўзмацненні кніжнай традыцыі літаратура не губляла сувязі з фальклорам і з цягам часу толькі больш спазнавала ўплывы яго мастацкай сістэмы і эстэтычных прынцыпаў (узгадаць філамацкі і адраджэнскі рух пачатка XX ст.,

калі прагрэсіравала цікавасць да вуснай народнай творчасці, актывізоўваўся працэс збірання і вывучэння беларускага фальклору ў межах рамантычнага народазнаўства).

Доўгі час фальклор і літаратуру многія медыявісты разглядалі прынцыпова паасобку, успрымаючы іх як дзве розныя мастацкія сістэмы і розныя светапогляды. Аднак у апошнія дзесяцігоддзі многія даследчыкі ўсё больш схіляюцца да думкі пра няспынныя ўзаемаадносіны гэтых дзвюх галін славеснай творчасці.

Паміж кніжнай пісьменнасцю і народна-паэтычнай творчасцю сапраўды былі адрозненні. Тым не менш, абедзве выкарыстоўвалі старыя традыцыйныя сродкі, вобразы, сімвалы, а пісьменнасць, у сваю чаргу, нярэдка звярталася да фальклорных жанраў падання, пахвалы, плачу і г. д. Як пісаў Д. С. Ліхачоў, у старажытныя часы фальклор жыў сярод усіх пластоў насельніцтва, ён не быў абмежаваны нейкім сацыяльным асяродкам [1, с. 45].

Пры паказе гістарычнай рэчаіснасці шэраг старажытных помнікаў з XI ажно да XVIII ст. набываў тужлівыя настроі пад уплывам падзей грамадскага і асабістага жыцця. Адлюстраванне гэтых настрояў знаходзіла выяўленне якраз у форме плачаў-галашэнняў.

Украінскі даследчык І. Свянціцкі сфармуляваў тэорыю фарміравання і развіцця галашэнняў, лічачы, што творы гэтага жанру ўзніклі з воклічаў ад болю страты чалавека, якія затым ператвараліся ў выслоўі, далучалі да сябе эпітэты, разрастаючыся паступова «да велічыні самастойных паэтычных параўнянняў і іх сумы, аб'яднанай у адно цэлае як рытмам і рыфмай, так і асноўнай думкай усякага галашэння – узвялічыць пры народзе нябожчыка» [2, с. 17–18].

Абрадавы комплекс дзеянняў па смерці чалавека нарадзіўся яшчэ ў перыяд племянных грамадскіх утварэнняў, разам з уяўленнямі людзей пра існаванне бессмяротнай, незалежнай ад цела душы. Гэтыя ўяўленні спараджалі неабходнасць пошуку спосабаў, як дапамагчы душы вызваліцца ад цела, знайсці годнае месца для вечнага быцця.

Народныя пахавальныя плачы-галашэнні былі распаўсюджаным абрадавым звычайам, што добра засведчылі летапісы пачынаючы з XI ст. У летапісах, жыццях у плач уключалася пахвальнае слова пра памерлага, дзе ацэнка героя, яго частая ідэалізацыя вызначалася светапоглядным характарам летапісца. Гэта адбівалася ў наданні герою якасцей прыкладнага хрысціяніна, нават калі тое не заўжды сыходзілася з рэчаіснасцю. Летапісныя плачы часта былі пабудаваныя ў форме маналогу, звернутага да памерлага як да жывога. Змест жа быў звязаны з біяграфіяй нябожчыка, таму гаротная лірыка перапляталася з эпічнымі элементамі. Гэта і збліжала плачы з народнымі галашэннямі.

Калі ў сярэднявечнай літаратуры плачы з'яўляліся кампазіцыйнай часткай помнікаў, то з эпохі Адраджэння яны пачынаюць вылучацца ў самастойны жанр, што яскрава можна назіраць у паэзіі Барока. Акрамя асноўнай тэмы смутку па памерлых, плач (яшчэ варыянтныя яго формы – «трэн», «трэнас», «лямант»; у творах з тэматыкай «на смерць» – «эпітафіён», «надгробак») набывае і іншыя гучанні, абумоўленыя гістарычным кантэкстам эпохі. Так узнікаюць плачы з тэматыкай гаротнага лёсу, расстання, ваеннай паразы, бедства спустошанага вайной горада/дзяржавы (найбольш распаўсюджана ў сербскай, польскай, украінскай паэзіі). Гэтыя тэмы плачаў у XVI–XVII стст. вылучаюцца з агульнай кампазіцыі апавядання і становяцца самастойным ліра-эпічным жанрам, характарызуюцца яскравым індывідуальным пачаткам, нязмушаным адлюстраваннем эмоцый. Менавіта спосаб выяўлення настрояў герояў праз плачы спрыяе збліжэнню літаратуры і фальклору.

У XVII ст. пачынаецца не толькі стыхійны, але перш-наперш свядомы зварот творцаў да фальклорных набыткаў, што адзначаў і А. Мальдзіс [3]. Славянскае барока, нягледзячы на значныя заходнееўрапейскія тэндэнцыі, вылучалася мясцовым каларытам, захоўвала сувязь з народнай творчасцю і сінтэзавала кніжныя элементы з фальклорнымі, што спрыяла развіццю нацыянальных літаратур. Адрозненні выяўляліся і ў мастацкай сістэме, якая значна залежыла ад сацыяльных і грамадска-палітычных падзей. Таму плачы ў розных славянскіх рэгіёнах мелі сваю спецыфіку, адметнае гучанне.

Сярод твораў С. Полацкага (1629 – 1680) найбольшым барочным каларытам прасякнуты польскамоўныя эпітафіі, якія, на нашу думку, адносяцца да беларускага перыяду яго творчасці, бо значна адрозніваюцца ад маскоўскага ў стылістычным і жанрава-тэматычным планах.

Доказам сувязі літаратурных плачаў з народнымі галашэннямі з'яўляецца тое, што ў плачах кожная з дзейных асоб да кагосьці звяртаецца: жывы да памерлага, Бога, з'яў прыроды; нябожчык – да жывых. Амаль ва ўсіх эпітафіях С. Полацкага прысутнічае зварот лірычнага героя да чытача, у чым назіраецца барочная адметнасць паўплываць словам на чалавека. У беларускай паэзіі Барока, у тым ліку плачах, аўтар абіраў перш-наперш дыдактычную мэту, каб паспрыяць маральнаму ачышчэнню людзей, дапамагчы выйсці з духоўнага крызісу эпохі. Так, у «Эпітафіі прапаведніку» лірычны герой – ужо нябожчык – яшчэ нядаўна вяшчаў з амвона, цяпер жа звяртаецца да чытачоў з труны, параўноўваючы сябе з чарвяком (аблюбованы троп паэтаў Барока) і сцвярджаючы праз гэтую вобразную суаднесенасць марнасць быцця: «Што чалавек ёсць чарвяк, я сам гэта спазнаў, // Бо чарвяком я стаўся брыдкім у

магіле» [4, с. 156]. Пры гэтым герой нагадвае пра смерць (матыў «memento mori») і просіць чытача маліцца за яго Богу (сярэднявечнае ўяўленне пра магчымасць з дапамогаю малітваў дасягнуць Нябеснага Царства): «Хто чытае гэта, той сам такім будзе <...> А за мяне малі Бога, каб быў я на небе <...> Дапамажы мне малітваю, другія табе дапамогуць, // Дарогаю смерці каб неба ты змог жа адолець» [4, с. 156]. Акрамя таго, прысутнічае рэлігійны дыдактызм, які змякчае натуральныя думкі і страх пра смерць, якая, па словах героя, не такая лютая, як пра яе кажуць. Нягледзячы на тое, што чалавек ёсць чарвяк і, якім бы грэшным ён ні быў, варта маліцца да Бога, каб патрапіць на неба па сканчэнні дзён. І тады ніякая смерць не можа быць страшнай: «Не бойся праўды – граху сцеражыся, // Бы на свята, да смяротнай магілы рыхтуйся, // Што бедам, галечы, дакукам канец паложыць. // Смерць ёсць пачатак дабрачыннасці ўсякай» [4, с. 156]. Адсюль вынікае мэта чалавека паводле С. Полацкага – шчырая вера, пакаянне, каб сысці на неба чыстым, бо толькі грахоўнасць горшая за смерць.

Іншая эпітафія С. Полацкага «Надгробак» прысвечана нябожчыку Ежы Пласкавіцкаму. Коротка даецца тыповая станоўчая характарыстыка памерлага, з якой мы дазнаем, што Ежы – шляхціц, родам, славай, становішчам пры жыцці добра вядомы, але ён быў трагічна забіты маскавітамі. Аповед пачынаецца з боку аўтара, аднак далей выкарыстоўваецца прыём змены пункту гледжання, і да чытача пачынае звяртацца ўжо непасрэдна сам нябожчык, гаворачы пра сябе і сваю смерць: «Тут Ежы Пласкавіцкі злажыў свае косці, // Просіць уздыхнуць за яго, да Бога молячы аб літасці. // Забіты разбойнікамі, уваскрасення чакае <...> Хто не народжаны, не памрэ, а я забіты, // Георгій Пласкавіцкі, шляхціц радавіты, // Тут целам ляжу, душой жа прагну аб небе...» [4, с. 153]. Прыём змены пункту гледжання стварае шматпланавасць, мастацкую выразнасць паэтычнай карціны, што выклікае ў чытача абвостранае ўспрыманне тэксту. А самі шматразовыя элегічныя паўторы-мальбы прасякнуты вусна-паэтычнай стыхіяй.

Як было ўжо згадана, у эпоху Барока плачы паўставалі ў выглядзе персаніфікацый прыгнечаных зямель. Да вобразу Сербіі-пакутніцы звяртаюцца многія вядучыя паэты сербскага барока XVIII ст., творчасць якіх спазнавала значныя ўплывы цеснага культурнага дыялогу з усходнім рэгіёнам (перш-наперш з Украінай). Верш сербскага паэта Захарыя Орфеліна (1726 – 1785) «Плач Сербіі» прымае форму маналогу-споведзі, а цэнтральнай тэмай робіцца аплакванне пакут, што выпалі на долю сербаў пад прыгнётам турэцкіх атрадаў. Верш жа напісаны трынаццацістопным памерам, што шырока выкарыстоўваўся і ўкраінскімі паэтамі (сведчанне дыялогу), і з'яўляецца прыкладам абнаўлення дагэтуль пераважна рэлігійнай сербскай літаратуры свецкімі элементамі.

Краіна прадстаўлена вобразам замучанай жанчыны, якая ўзгадвае сваё вольнае мінулае, таму кантрасныя вобразы сучаснасці і мінулага пастаянна супрацьпастаўляюцца: «Як была Сербія слаўная, угодная <...> А цяпер жа ў рабства прыйшлося аддацца мне <...> Плачу, ах, як горка-горка плачу дзень і ноч <...> Разбураныя гарады пустымі сталі, // Ваяўнічыя вежы і палацы палі <...> Зрок памутнеўся мой, рукі ж ужо слабыя, // Лішылася сілаў – зусім мя раздавілі» [5]. Апошняя страфа верша прасякнута глыбокай элігічнай нотай, бо надзея змарнела, але ўсё яшчэ жывая вера ў Бога, якая ніколі не пакідала сербскі хрысціянскі народ: «Дастаткова хто можа гарачых слёз даці, // Каб магла я вечна ад няшчасця плакаці? // Няма й болей надзеі, разві маю жаласць, // Усявышні, о Божа, звярні ж яе ў радасць!» [5]. Твор па гучанні носіць песенны характар жалобнай скіраванасці, у чым, дарэчы, і выяўляецца адметнасць сербскай эпічнай народнай паэзіі, якая чыталася рэчытатывам. Падобны вобраз краіны-пакутніцы і настроі адлюстраваны ў вершы ўкраінскага паэта А. Гарасімовіча «Плач Малой Расіі», дзе «самотная жанчына» (Украіна) распавядае пра жахі, якія чыняць ворагі: «Ці ж бываюць горшы мукі, // Чым патрапіць ляхам у рукі? // І вастраць даўно жа зубы, // Прагнуць гэтак маю згубу» [6].

Да песеннай лірыкі адносіцца элегія (кант) Ф. Пракаповіча (1681–1736) «Плача пастушок у доўгай нападзі», дзе, мяркуецца, лірычны герой прасякнуты смуткам па прычыне цяжкіх часоў пасля смерці Пятра I, паплечнікам якога ў жыцці і быў Пракаповіч. Душэўны стан пастушка сугучны дрэннаму надвор'ю, а прыродныя вобразы ствараюць алегарычную карціну гора: «Ни с каких сторон света не видно, – все ненастье. // Нет и надежды. О многобедно мое счастье! <...> Прошел день пятый, а вод дождевных нет отмены. // Нет же и конца воплей плачевных и кручины» [7, с. 216].

Творчасць беларускага паэта і пісьменніка Д. Рудніцкага (1676 – 1739) ўключала запісаныя і апрацаваныя папулярныя мясцовыя матэрыялы, а таксама, думаецца, творы ўласна стылізаваныя пад народныя песні. Вядома, што найбольшай сувяззю з вуснай творчасцю вылучалася нізавое барока, да якога адносілася, як правіла, гумарыстычная, сатырычная паэзія, блізкая па гучанні да песень. Пры гэтым захоўваліся і плачы, якія пад уплывам арыентацыі на народныя традыцыі змяняліся не толькі ў тэматычным плане (што было ўжо адзначана намі), але і часта набывалі сімвалічна-алегарычную форму, вылучаліся гратэскавасцю, што дапамагала ў выкрыцці сацыяльнай праблематыкі тагачаснага грамадства.

Верш Д. Рудніцкага «Лементацыя маткі над тонучым сваім сынкам жучкам», у якім спалучаецца камізм з трагізмам, адносіцца да прыкладу нізавога барока сярэдзіны XVIII ст., бо адчуваецца арыентаванасць паэтам на народную песню, фальклорную аснову. Выкарыстоўваюцца алегарычныя звярыныя вобразы, якія персаніфікуюцца. Так, маці жучка, што займалася сялянскай працай, як жанчына, прылятае да свайго сынка, які ўпаў у раку, і пачынае лямантаваць, а напрыканцы ад свайго безвыходнага становішча згаджаецца раздзяліць смерць з сынам: «Я, няшчасна маці, пайшла ў поле жаці. // Ты в сілонку дуфаў – у быструю рэчку ўпаў <...> Ах, скочу, ах, рынуся, за табою утаплюся. // Нехай жаль мой знаюць, матку пажыраюць» [8, с. 28]. Песенны характар верша пацвярджае рэфрэн: «Ах, мой мілы жучку, подай жэ мі ручку!» Шырока выкарыстоўваецца і прыём гратэску: «Да ўжо ж рыбкі плынуць; хутка выплываюць, // Майго сынка жучка палкнуці думаюць, // Ах, бяруць, ох, ірвуць, ох, кусаюць, палыкаюць. // Майго сынка жучка не засталася й ручка» [8, с. 29]. Эмацыйную афарбоўку твора складаюць розныя па інтанацыйнай будове сказы, выклічнікі, гукаперайманні («Очэнькамі: луп-луп, ножанькамі: туп-туп»), што ўласціва вуснай-народнай творчасці.

Падобным песенным гучаннем з выкарыстаннем скразных рэфрэнаў вылучаецца верш «Лямант пчол», дзе ў алегарычна-метафарычнай форме раскрываецца грамадска-сацыяльная праблематыка, абвостраная рэлігійная неталерантнасць эпохі (згадваюцца падзеі ніканаўскіх рэформ і раскол царквы), крытыкуецца судовая сістэма... Пчолы, за якімі ўвасобіўся прыгнечаны хрысціянскі народ, апынуліся ў чалавечай сітуацыі, паводзяць сябе як людзі, скардзяцца, лемантуюць з нагоды свайго цяжкага становішча, несправядлівасці, здзеку: «Хоць ад сэрца, хоць ад сэрца модлы пасылаем // Пры Ахвярніку, ды следам гінем, прападаем. // Усчынаем, усчынаем слёзнае прашэнне, // Ды жыццё нам скарачае тое галашэнне. // Нам жыццё агнём кароціць. Страшны боль нязмерны!» [9, с. 777]

Падводзячы высновы, яшчэ раз зазначым: падвойная прырода плачаў, што выяўлялася ў сінтэзе лірыкі з эпічным аповедам, была ў літаратуры спадчынай традыцыяй народных галашэнняў. Літаратура і вусная паэзія са старажытных часоў мелі дастаткова роднаснага, бо адлюстроўвалі мастацкую свядомасць пэўнага гістарычнага перыяду. Аднак асаблівасцю літаратурнай творчасці з XVI ст. пачынае з'яўляцца адыход ад агульнага мастацкага ўвасаблення да індывидуальнага, у выніку чаго плачы вылучаюцца ў самастойны жанр. Пры гэтым паэтычныя плачы захоўваюць многія рысы народных галашэнняў, сярод якіх ідэйная аснова (у тым ліку рэлігійна-хрысціянскія светапоглядныя ўяўленні), асаблівасці мастацка-вобразнай народнай сімволікі, агульнай будовы і

інш. Разам з традыцыйнай тэмай «на смерць» пачынаюць гучаць і новыя, што праламляюцца пад уплывам пэўных падзей неспакойнага часу. Гэтыя гучанні набываюць сваю адметную спецыфіку ў розных рэгіёнах. Таму такім важным з’яўляецца параўнальна-супастаўляльны аналіз славянскіх літаратур у непарыўным адзінстве і з улікам іх спрадвечнага культурнага дыялогу.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Лихачёв Д. С.* Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили. Ленинград : Наука, 1973.
2. *Свенціцкі І. С.* Похоронні голасіння. У кн. : Этнографічны збірнік, т. 31–32. Львів, 1912.
3. *Мальдзіс А. І.* На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII–XVIII ст.). Мінск : Навука і тэхніка, 1980.
4. *Полоцкі С.* Вирши. Мінск. : Маст. літ., 1990.
5. *Захарије Орфелин.* Плач Сербіі [Электронны рэсурс]. URL: https://sr.wikisource.org/wiki/Плач_Сербіі. (дата звароту : 29.04.2025).
6. *Андрій Гарасимович.* Плач Малої Росіі [Электронны рэсурс]. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus138.htm>. (дата звароту: 29.04.2025).
7. *Прокопович Ф.* Сочинения. Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961.
8. Беларуская літаратура XVIII–XIX стст.: Зб. тэкстаў / Склад. і аўтар камент. М. В. Хаўстовіч. Мн. : БДУ, 2000.
9. Славянамоўная паэзія Вялікага Княства Літоўскага XVI–XVIII стст. / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. прадм. і камент. А. У. Бразгунова. Мінск : Беларус. навука, 2011.